

9. Моисеев Н. Ещё раз о коэволюции. *Вопросы философии*. 1998. № 8. С.3–13.
10. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века. Москва, 2004. 368 с.
11. Кондратьев Н. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. *Избранные труды*. Москва, 2002. 767 с.
12. Панарин А. Стратегическая нестабильность в XXI веке. Москва, 2003. 560 с.
13. Кагарлицкий Б. Периферийная империя: Россия и миро-система. Москва, 2004. 528 с.
14. Шумский Н. Экономическая интеграция государств Содружества: возможности и перспективы. *Вопросы экономики*. 2003. №6. С.122–134.
15. Гайдар Е. Восстановительный рост и некоторые особенности современной экономической ситуации в России. *Вопросы экономики*. 2003. №5. С. 4–18.
16. Явлинский Г. Какую экономику и какое общество мы собираемся построить и как этого добиться? (Экономическая политика и долгосрочная стратегия модернизации страны). *Вопросы экономики*. 2004. №4. С.4–24.

УДК 94:327+323.2(575.3)

Бульвінський А.Г.

ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ТАДЖИКИСТАНУ

У статті аналізується вплив на формування зовнішньої політики Таджикистану таджицько-афганської географічної та національної близькості; ісламського чинника; стратегічного партнерства з Росією та Китаєм; складних відносин з Узбекистаном та перського чинника. У ході дослідження було встановлено, що ключові пріоритети зовнішньої політики Таджики-

кистану зазнавали суттєвої трансформації зумовленої, насамперед, внутрішніми чинниками. У 1990-х рр. таким пріоритетом було забезпечення миру та національної єдності у країні. Після початку країнами Заходу антитерористичної операції в Афганістані пріоритетом у 2000-х рр. стало формування поясу добросусідства на кордонах країни. У 2010-х рр. – забезпечення енергетичної незалежності, досягнення продовольчої безпеки та вхід країни з комунікаційного тупика.

Ключові слова: Таджикистан, зовнішня політика, Росія, Китай, Іран.

Булвинский А.Г. Внутренние факторы формирования внешней политики Таджикистана

В статье анализируется влияние на формирование внешней политики Таджикистана таджикско-афганской географической и национальной близости; исламского фактора; стратегического партнерства с Россией и Китаем; сложных отношений с Узбекистаном и персидского фактора. В ходе исследования было установлено, что ключевые приоритеты внешней политики Таджикистана испытывали существенную трансформацию обусловленную, прежде всего, внутренними факторами. В 1990-х гг. таким приоритетом было обеспечение мира и национального единства в стране. После начала странами Запада антитеррористической операции в Афганистане приоритетом в 2000-х гг. стало формирование пояса добрососедства на границах страны. В 2010-х гг. – обеспечение энергетической независимости, достижения продовольственной безопасности и вход страны из коммуникационной тупика.

Ключевые слова: Таджикистан, внешняя политика, Россия, Китай, Иран.

Bulvinskiy A. Internal factors in the formation of Tajikistan's foreign policy

The article analyzes the impact on the formation of foreign policy of Tajikistan, tajiko-afghanian geographical and national closeness; Islamic factor; strategic partnerships with Russia and China; difficult relations with Uzbekistan and Persian factor. The study found that the key foreign policy priorities of Tajikistan in underwent a significant transformation due primarily to internal factors. In the 1990s, such a priority was to ensure peace and national unity in the country. After the start of the anti-terrorist operation in Afghanistan by Western countries, the

formation of a good-neighborly zone on the country's borders became a priority in the 2000s. In 2010th – ensuring energy independence, achieving food security and the country's exit from a communication impasse.

Key words: *Tajikistan, foreign policy, Russia, China, Iran.*

Проголошення незалежності Таджикистану у 1991 р. дозволило таджикам вперше за багатовікову історію самостійно визначати свою політику щодо сусідніх держав. Державна самостійність відкрила перед Таджикистаном як нові можливості, так і поставили нові виклики, які потребували на відповіді.

Внутрішня та міжнародна ситуація у якій опинився незалежний Таджикистан диктувала ключові пріоритети його зовнішньої політики та їх еволюцію.

Метою даної статті є з'ясування основних внутрішніх чинників, які мали і мають найбільший вплив на формування зовнішньої політики незалежного Таджикистану, а також зв'язок внутрішніх чинників із політикою інших країн у регіоні.

Дана тема не має в історіографії комплексного аналізу. Дослідники побіжно аналізували лише окремі складові цього впливу: громадянської війни [1], релігійного [2], афганського [3], російського [4], казахського [5], узбецького [6], іранського [7], китайського чинника [8]. Найближчою до нашої тематики є робота Ш. Різоєн «Національні інтереси в зовнішній політиці Республіки Таджикистан: структура та специфіка» [9], але вона в основному зосереджена на аналізі нормативних аспектів теми.

Насамперед варто зазначити, що у 1990-х рр. ключовим пріоритетним завданням зовнішньої політики Республіки Таджикистан стало забезпечення миру та національної єдності у країні. Після початку західними країнами антитерористичної операції в Афганістані у 2001 р. пріоритет зовнішньої політики

Таджикистану сфокусувався на проблемі «формування поясу добросусідства на кордонах країни», що знайшло своє відбиття у Концепції зовнішньої політики Таджикистану 2002 р. [9, с.78]. Розвиток та зміцнення двостороннього та багатостороннього співробітництва з державами регіону залишився одним із основних пріоритетів зовнішньої політики Таджикистану і в 2010-х рр. Так, президент Таджикистану Е. Рахмон у своєму посланні до парламенту 2014 р. чітко визначив, що «створення поясу довіри і безпеки вздовж всього кордону країни за допомогою розвитку і зміцнення відносин добросусідства з усіма суміжними країнами було і залишається найважливішим завданням нашої зовнішньої політики» [10].

Після зміцнення політичних структур своєї державності, Таджикистан у 2010-х рр. поставив собі за мету забезпечення енергетичної незалежності, досягнення продовольчої безпеки та вхід країни з комунікаційного тупика, що було відображено у Концепції зовнішньої політики Республіки Таджикистан 2015 р. [11]. Водночас потенційно небезпечними для національних інтересів Таджикистану Концепція визначає такі чинники як: близькість до конфліктогенних регіонів, джерел проявів тероризму, навчальних центрів екстремістів і зон виробництва наркотиків; поширення діяльності в регіоні терористичних угруповань та екстремістських партій і рухів; можливість використання території країни для транскордонної контрабанди наркотиків і розповсюдження екстремістської ідеології; невирішеність питань делімітації та демаркації кордонів між країнами регіону та можливість виникнення конфліктів між етносами і народами регіону; відсутність дієвої співпраці в раціональному використанні водно-енергетичних ресурсів регіону та ін.

Для досягнення національних інтересів Таджикистан реалізує багатовекторну зовнішню політику націлену насамперед на зміцнення та розширення торгово-економічного співробітництва в системі світових економічних зв'язків та політико-дипломатичну підтримку економічних інтересів країни. Таджикицький варіант багатовекторності був сформульований Е. Рахмоном під час виступу перед Верховною радою Республіки Таджикистан 15 листопада 2002 р. як «політика відкритих дверей заради добрих та взаємовигідних відносин» [12, с.40]. Саме на такому принципі таджицька влада базує зовнішньополітичний курс країни.

Таджицько-афганська географічна та національна близькість

З появою незалежної таджицької держави (вересень 1991 р.) у зв'язку з розпадом СРСР, що співпало у часі з приходом до влади у сусідньому Афганістані моджахедів (квітень 1992), афганський дискурс став одночасно і зовнішнім і внутрішнім чинником розвитку для Таджикистану. Адже існуючі державні кордони, встановлені у 1895–1929 рр., фактично розділили єдиний таджицький народ між Таджикистаном, Афганістаном та Узбекистаном. Тому проблема кордонів, які розділяють народ на початку 1990-х рр. дуже загострилась.

З огляду на історичну, культурна, мовну та національну близькість двох країн [13], а також на те, що лідерами створеної у 1992 р. Ісламської Держави Афганістан стали таджики за національністю: президент Б. Раббані (1992–2001), прем'єр-міністр А. Фарід (1992), міністр оборони А. Масуд (1992–2001), таджицький уряд одразу визнав ІДА, а перша урядова делегація незалежного Таджикистану поїхала саме до Афганістану (червень 1992) [14, с.145].

Громадянська війна, яка розгорілась у Таджикистані (1992–1997) суттєво ускладнила двосторонні відносини. Адже з 1992 р. через слабо захищений таджицько-афганський кордон почали активно возити зброю, боєприпаси, наркотики в обмін на продукти харчування та промислові товари. Саме зброєю з Афганістану озброїлись бойові загони антиурядової опозиції. На територію Таджикистану перейшли сотні афганських моджахедів, які посилили потенціал таджицької збройної опозиції, яка базувалась на півночі Афганістану. У свою чергу 60–90 тис. таджицьких біженців перейшли на територію Афганістану, рятуючись від громадської війни у своїй країні [14, с.146].

Однак, значні зусилля таджицьких керівників Афганістану, насамперед Б. Раббані та А. Масуда, їхнє небажання сприяти роздмухуванню конфлікту, особиста участь у переговорах заради примирення сторін, привели врешті до підписання 27 червня 1997 р. у Москві «Загальної угоди про мир у Таджикистані» між урядом Е. Рахмона та Об'єднаною таджицькою опозицією, яка поклала кінець громадянській війні.

Після встановлення загонами радикального ісламського руху «Талібан» контролю над більшою частиною Афганістану у 1996 р., Таджикистан фактично став тиловою базою коаліції польових командирів «Північний альянс», які протистояли «Талібану». Саме через Таджикистан ішло постачання військ «Північного альянсу», а Душанбе став місцем різноманітних переговорів представників ІДА та «Північного альянсу» із зарубіжними делегаціями. Як згодом сказав Б. Раббані, «саме територія і народ Таджикистану були єдиним нашим оплотом, в результаті чого нам вдалося перемогти екстремістський режим талібів» [15].

Під контролем «Північного альянсу» на чолі з А. Масудом були землі, населені переважно таджиками. Фактично це було

квазідержавне утворення, відоме як «Масудістан». Воно проіснувало до 2001 р., коли у співпраці з міжнародними силами «Північний альянс» встановив контроль над більшою частиною території Афганістану. У новому уряді Х. Карзая таджики обійняли посади міністрів оборони, зовнішніх справ та освіти.

З початку операції в Афганістані міжнародних сил сприяння безпеці на чолі з НАТО (ISAF) у 2001 р. Таджикистан взяв на себе забезпечення безперебійного транзитного постачання міжнародної гуманітарної допомоги населенню Афганістану.

Активність таджицького керівництва на афганському напрямку пояснювалась не лише тим, що в Афганістані проживає частина таджицького народу, а й суто прагматичними міркуваннями. Через вигідне географічне положення сусідня країна розглядалась у Душанбе як перспективна зона стратегічних зовнішньополітичних інтересів Таджикистану, спрямованих на вирішення проблеми комунікаційної ізоляції та енергетичної незалежності країни. Вирішити цю проблему таджики планують, зокрема, і шляхом використання водно-енергетичного потенціалу Таджикистану для відновлення економіки Афганістану, створення транспортних коридорів через прокладку автомобільних і залізничних доріг в Афганістані тощо.

Саме тому Таджикистан взяв активну участь в міжнародних зусиллях з післявоєнного відновлення Афганістану. Зокрема, Душанбе спрямовує фахівців для участі у відновлювальних роботах на афганській території, надає допомогу у підготовці кадрів (приймає афганську молодь для навчання у ВНЗ, бере участь у підготовці офіцерського складу для збройних сил та національної поліції Афганістану) та ін.

Під час візиту в Афганістан президента Республіки Таджикистан Е. Рахмона у квітні 2005 р. було підписано договори про дружбу і співробітництво, про співробітництво у галузі

енергетики, про боротьбу з незаконним обігом наркотиків, про співробітництво в боротьбі з тероризмом. екстремізмом та ряд інших [14, с.151]. З метою розширення співробітництва та торгівлі Таджикистан за підтримки американців ініціював будівництво ряду мостів через р. П'яндж, по якій проходить таджицько-афганський кордон.

Вжиті заходи дали позитивні результати. Так, за 1993–2013 рр. обсяг експортованих товарів з Таджикистану в Афганістан виріс в номінальному вираженні в 65 раз, а обсяги імпорту з Афганістану в Таджикистан – в 199 рази [3, с.22].

Не зважаючи на нестачу електроенергії у самому Таджикистані, з 2003 р. розпочався експорт електроенергії у північні райони Афганістану у літній період. У 2003 р. Таджикистан постачав до Афганістану близько 10 млн кіловат-годин, а у 2006 р. – вже понад 44 млн кіловат-годин [14, с.152].

Варто відзначити, що США у середині 2000-х рр. активно підтримували ідею енергетичної інтеграції Таджикистану з Афганістаном та Пакистаном, маючи насамперед на увазі можливість постачання у ці країни таджицької електроенергії [16, с.37]. Повною мірою реалізувати цей проект можливо лише після запуску перших ГЕС Вахшського каскаду та у разі стійкої стабілізації політичної ситуації в Афганістані, з чим до сьогодні існують великі проблеми. Але ряд практичних кроків для реалізації цих планів було зроблено.

У жовтні 2006 р. Таджикистан, Киргизстан, Афганістан та Пакистан підписали у Душанбе Меморандум про взаєморозуміння щодо створення Регіонального ринку торгівлі електроенергією між країнами Центральної і Південної Азії (CASAREM). Для реалізації проекту потрібно збудувати відповідну інфраструктуру. У 2011 р. була здана в експлуатацію міждержавна лінія електропередачі 220 кВ між Таджикиста-

ном і Афганістаном, яка дала таджикам можливість в літній період без проблем експортувати додаткові обсяги електроенергії в Афганістан.

Наступним кроком став регіональний енергетичний проєкт CASA-1000 вартістю 1,13 млрд дол. США, запущений 12 травня 2016 р. в м. Турсунзаде за участі президента Таджикистану та прем'єр-міністрів Киргизстану, Афганістану та Пакистану. CASA-1000 передбачає будівництво 1,2 тис. км високовольтних ліній постійного струму та перетворювальних/конверторних станцій для експорту у літні місяці надлишкової гідроенергії з Киргизстану та Таджикистану до Афганістану (300 МВт) та Пакистану (1000 МВт) [17].

У свою чергу Таджикистан зацікавлений у експорті природного газу з Афганістану. Угода про постачання 1 млрд м³ газу з провінції Шеберган була підписана ще у 1993 р., але через ускладнення військово-політичної ситуації не реалізована.

Після того, як за оцінками експертів ООН Афганістан у 1997 р. вийшов на перше місце у світі за виробництвом наркотиків, постачаючи на чорний ринок героїну на 70-75 млрд дол., це стало серйозною проблемою для Таджикистану, адже за неофіційними даними до 80% афганських наркотиків потрапляло до Європи через територію Таджикистану [18], який у 1990-х рр. не мав значних можливостей боротись із наркотрафіком.

Тому важливим пріоритетом Таджикистану у відносинах з Афганістаном є співпраця у боротьбі з незаконним обігом наркотиків, адже у 2000-х рр. вирощування в Афганістані опійного маку почало стрімко зростати. Так, у 2007 р. в Афганістані було вирощено 8,2 тис. тон опійного маку (93% світового виробництва) [14, с.155].

У результаті докладених таджицьким та афганським урядами зусиль постачання афганських наркотиків північним маршрутом, за оцінками таджицької Агенції за контролю за наркотиками, станом на 2018 р. скоротилось до 10%. Цьому сприяли, зокрема, й масові влучення наркотиків на території Таджикистану: впродовж 1999–2018 рр. – понад 110 тон героїну, опію та марихуани [19].

Загроза поширення з території Афганістану наркотиків, екстремізму, тероризму, політичної нестабільності є стримуючим для Таджикистану чинником у контексті розширення співпраці з цією країною.

Як зазначив Е. Рахмон у посланні до парламенту 2014 р.: «Якнайшвидше відновлення миру і міцної політичної стабільності у нашого південного сусіда – на території суміжного Афганістану – відповідає життєвим національним інтересам Таджикистану... У нових умовах реконструкція фундаментальних структур Афганістану за допомогою будівництва автомобільних і залізних доріг, ліній електропередачі та газопроводів має величезне соціально-економічне і геоекономічне значення. У цьому контексті ми готові розвивати багатопланову співпрацю з сусіднім Афганістаном і задіяти свої можливості для реалізації проектів соціально-економічного розвитку регіону і цієї країни» [10].

Ісламський чинник

Як написала у своїй статті М. Акілова [2, с.264], «після розпад СРСР іслам у Центральній Азії, зокрема й у Таджикистані «вирвався на свободу» і намагається надолужити згаяне». Що у випадку Таджикистану привело до спроб нав'язати суспільству салафітське бачення світу з його запереченням світського «західного способу життя».

Однак процес ісламського відродження у Таджикистані був, об'єктивно, й проявом пошуку національної ідентичності та засобом легітимації влади. Оскільки в ісламі релігійне та світське не розділене, тому іслам пропонує не лише релігійну систему, а й модель організації суспільства та держави, що й спробували реалізувати у Таджикистані на початку 1990-х рр. ісламісти.

Громадянська війна у Таджикистані 1992–1997 рр. рельєфно висвітила внутрішню неоднорідність та роздробленість країни, зумовлені як традиційним клановим поділом, так й економічними причинами. У результаті у кровопролитну боротьбу вступили з одного боку представники більш розвинутих регіонів – Худжанду – Куляба – Гіссара, з іншого, менш розвинутих та традиціоналістських Гарму – Каратегіну – Бадахшану [1, с.61, 86]. При цьому перша група спиралась на підтримку Росії та її військ у Таджикистані, а друга – ісламських сил в Афганістані, оскільки прагнула створити ісламську республіку, що зафіксувало відмінні світоглядні та зовнішньополітичні орієнтації населення різних регіонів Таджикистану.

Підписана у 1997 р. угода уряду Е. Рахмона та Об'єднаної таджицької опозиції підписали «Загальну угоду про мир у Таджикистані» не лише поклала кінець громадянській війні, а й зафіксувала перемогу світського формату розвитку Таджикистану над релігійним.

Після формальної інтеграції близько 5 тис. бійців ОТО до складу силових структур Таджикистану у 1999 р. [20, с.95] та отримання представниками ОТО 30% посад в органах державної влади усіх рівнів, Верховний суд Таджикистану зняв заборону на діяльність партій, які входили до складу Об'єднаної таджицької опозиції – Ісламської партії відродження Таджикистану, Демократичної партії Таджикистану, об'єднання

«Лалі Бадахшон» та руху «Ростохез» [21, с.90]. Тому ісламісти ще певний час зберігала деякий вплив на перебіг політичних процесів у країні: ПШС брала участь у парламентських виборах 2005 та 2010 рр. й проводила кожен раз по 2 депутати, ДПТ брала участь у виборах 2005, 2010, 2015 та 2020 рр. й на останні двох провела у парламент одного депутата.

Таким чином Таджикистан став єдиною з трьох персомовних країн, де ісламські сили не прийшли до влади. Адже в Ірані у 1979 р., а в Афганістані у 1992 р. ісламісти перемогли і встановили ісламські республіки у яких значну роль в управлінні державою відіграє ісламське духовенство.

Станом на 2006 р. постконфліктний період у Таджикистані був завершений: у новий уряд вперше не потрапили представники опозиції, а ООН згорнув своє Бюро зі сприяння миру у Таджикистані [16, с.26]. На цей час завершився і перехід від системи балансу інтересів до системи центральної авторитарної влади з Е. Рахмоном на чолі.

Партія ісламського відродження Таджикистан, яка з часу розпаду СРСР у 1991 р. була єдиною ісламською партією, яка легально діяла на території Центральної Азії, 29 вересня 2015 р. була визнана Верховним судом Таджикистану терористичною організацією і заборонена.

Деякі автори, вважають, що ісламісти з Ісламської держави можуть спробувати організувати у Таджикистані державний переворот через те, що світський режим країни є основною перепоною для поширення їх впливу у Центральній Азії [22]. У сучасному Таджикистані почав активно поширюватись салафілізм, орієнтований на повернення до «чистої віри прабадьків» та очищення ісламу від будь-яких нововведень. Салафіти вважають традиційний іслам таджиків, змішаний з до

ісламськими традиціями та віруваннями не справжнім ісламом і прагнуть його змінити.

Найвідомішим прикладом салафітського впливу у Таджикистані є перехід навесні 2015 р. командира таджицького ОМОН полковника Г. Халімова, невдоволеного світськими порядками в МВС Таджикистану, на бік Ісламської держави [23] та обіцянка повернутись у Таджикистан для встановлення там законів шариату. Окрім цього, 4 вересня 2015 р. член ПІВТ і колишній бойовик ОТО, а потім заступник міністра оборони Таджикистану генерал-майор А. Назарзода, невдоволений намірами влади припинити діяльність ПІВТ, здійснив спробу військового заколоту, організувавши збройні напади на блок-пост МВС у м. Душанбе та відділ МВС у м. Вахдат [24]. Після цього нападу ПІВТ була заборонена, а 13 членам вищої ради партії були висунуті звинувачення у створенні злочинного співтовариства.

Стратегічне партнерство з Росією та Китаєм

Вкрай важкі соціально-економічні наслідки громадянської війни в Таджикистані суттєвим чином вплинули і на її зовнішньополітичне позиціонування. Адже країна, в якій була зруйнована економічна інфраструктура, виробництво товарів у якій зменшилось на 2/3, ВВП скоротилось на 80%, яка мала понад 900 тис. біженців [4, с.191, 198] виявилась вкрай залежною від зовнішніх кредиторів.

У 1990-х рр. Китай став одним із головних джерел постачання товарів широкого споживання на таджицький внутрішній ринок, насамперед через механізм човникової торгівлі. Досить швидко китайські споживчі товари заповнили ринки Таджикистану, що дозволило вирішити питання нестачі споживчих товарів. Проблему нестачі валюти для торгівлі з КНР

вирішили через використання бартерних схем, що привело до масового експорту з Таджикистану до Китаю напівфабрикатів та сировини за вкрай низькими цінами, насамперед бавовни та кольорових металів [25, с.110].

Тривалий час після розпаду СРСР Таджикистан через слабкість державних інституцій, економічні проблеми та громадянську війну не міг самостійно охороняти свій південний кордон. Тому впродовж 1992–2005 рр. охорону кордону Таджикистану з Афганістаном та КНР забезпечували російські прикордонники. У ході 535 боєзіткнень на таджицько-афганському кордоні 161 з них загинув [26, с.144]. Причому до середини 1994 р. Група прикордонних військ РФ на території Таджикистану чисельністю до 16 тис. осіб фактично самостійно прикривала таджицький кордон з КНР та Афганістаном [4, с.217]. У складі цих військ у 1990-х – першій половині 2000-х рр. пройшли службу понад 70 тис. таджицьких юнаків [27, с.206]. Однак і після передачі кордону під контроль таджицьких прикордонних військ, сформованих за допомогою і при підтримці Росії, в усіх прикордонних загонах Таджикистану діють групи російських радників.

Окрім того, суттєвим чинником залежності Таджикистану від Росії є наявність на її території з радянських часів 201-ї російської мотострілецької дивізії, дислокованої у Душанбе, Кулябі й Курган-Тюбе. Так, у 1998 р. російський військовий контингент у Таджикистані складав близько 22 тис. осіб [28, с.79]. Він виступав певною мірою стримуючим чинником для ескалації міжтаджцького конфлікту.

У 2005 р. на базі дивізії була створена 201-а російська війська база чисельністю близько 5 тис. російських військовослужбовців з місцями дислокації в Душанбе та Курган-Тюбе. Згідно договору від 5 жовтня 2012 р. російська війська база

на території Республіки Таджикистан перебуватиме ще принаймні 49 років. 201-а база також входить до складу Колективних сил швидкого реагування ОДКБ [29].

Варто також підкреслити, що без Росії Таджикистан не зміг би створити власні збройні сили. Так, до 2008 р. росіяни передали таджикам військової техніки та боєприпасів на 1 млрд дол., що й стало технічною основою таджицької армії. На сьогодні фактично на 100% озброєння, військової техніки, боєприпасів та продукції військового призначення для збройних сил Таджикистану постачає Росія [4, с.239].

Окрім росіян частину таджицько-афганського корону, який розглядався як південний кордон СНД, у 1993–2001 рр. охороняв й казахський батальйон, який втратив за цей час у боях на кордоні 35 військовослужбовців [5, с.13].

З часів розпаді СРСР і до сьогодні Таджикистан є найбільшій країною пострадянського простору з вузьким внутрішнім ринком, обмеженою мінерально-ресурсною базою, нерозвинутими транспортними комунікаціями та невідповідним географічним розташуванням (географічно ізольована, без виходу до морів).

За даними МВФ у 2020 р. за показником ВВП на душу населення (834 дол. США) Таджикистан займав 165 місце у світі [30]. У середині 2000-х рр. майже 1 млн громадян Таджикистану були трудовими мігрантами у Росії [16, с.26]. Щорічні грошові надходження від трудових мігрантів з Росії є суттєвою допомогою національній економіці, зокрема, у 2004 р. вони перевищили обсяг державного бюджету Таджикистану у 5,8 разів [4, с.164], а у 2011–2014 р. склали понад 40% ВВП країни (2013 р. – 49%) [31]. Однак, санкції введені проти Росії у 2014 р. країнами Заходу суттєво зменшили притік грошей у Таджикистан (2020 р. – 26% ВВП [32]).

Значну фінансову залежність Таджикистану від російських кредитів, яка на грудень 2002 р. склала 323 млн дол. США [33] Москва конвертувала у отримання у власність або під контроль стратегічно важливих для неї об'єктів на таджицькій території. Насамперед йдеться про оптико-волоконний вузол космічного стеження «Вікно» у м. Нурек, який був переданий у власність Росії у 2007 р. у рахунок погашення 250 млн дол. боргу [34]. Іншу суму боргу в 50 млн дол. Таджикистан зобов'язався погасити акціями своїх енергетичних об'єктів (Таджицького алюмінієвого заводу, Сангтудинської ГЕС-1 тощо). Окрім того земля під об'єктами російської військової бази та полігонів була безкоштовно передана РФ у безтермінове користування, а «Газпрому» була запропонована розробка газових родовищ з великими запасами газу.

Росія є найбільшим інвестиційним партнером Таджикистану. Станом на 2018 р. на неї припадає 36% усіх прямих інвестицій в економіку країни [4, с.303]. Загалом Росія впродовж років незалежності по 2017 р. вклала в Таджикистан понад 700 млн дол. прямих інвестицій [9, с.92]. Сума ж усіх російських інвестицій за 1992–2016 рр. складає 7,3 млрд дол. [4, с.131]. Ці обставини дають Москві суттєвий чинник впливу на Душанбе та його зовнішню політику і строюють особливу довіру таджиків до Росії.

Основними експортними товарами країни є бавовна та алюміній. Таджикицька алюмінієва компанія (TALCO, до 2007 р. – Таджикицький алюмінієвий завод) експортує 98% алюмінію і забезпечує до 75% усіх валютних надходжень до державного бюджету. Тому забезпечення безперебійного функціонування цього заводу є одним із пріоритетів таджицького керівництва.

У 2004–2007 р. у ТадаЗ був не дуже вдалий досвід співробітництва з російською компанією «Русал», яка мала забез-

печувати експорт продукції ТадАЗ. Ця співпраця була підкріплена у 2004 р. обіцянкою російського президента В. Путіна під час візиту до Душанбе надати Таджикистану пакет інвестицій у розмірі 2 млрд дол. США на добудові величезної Рогунської ГЕС в обмін на передачу контрольного пакету акцій ТадАЗ «Русалу». Однак у 2006 р. угода «Рогунська ГЕС в обмін на ТадАЗ» зазнала краху, оскільки сторони не змогли домовитись щодо параметрів ГЕС, насамперед щодо висоти греблі [35].

Після того, як парламент Таджикистану 4 вересня 2007 р. денонсував угоду про добудову Рогунської ГЕС ЗАО «Русал» [4, с.101] та припинення співпраці між TALCO і «Русалом», між сторонами розпочались тривалі судові спори. Зокрема, «Русал» запропонував приватизувати TALCO в обмін на погашення частини боргу Таджикистану перед Росією. Тиснучи на таджицьку компанію «Русал» намагався перешкоджати доставці в країну глинозему, необхідного для виробництва алюмінію [36].

Певна криза, яка намітилась у російсько-таджицьких відносинах у середині 2000-х рр., привела до того, що відстоюючи свої інтереси у відносинах з Росією, Таджикистан почав використовувати політико-ідеологічні методи. У 2009 р. таджицька сторона стала ініціювати питання про перебування 201-ї військової бази і російських прикордонників на території республіки (у 2012 р. термін перебування російської бази було продовжено); заборонила трансляцію єдиного в країні російського телеканалу «РТР - Планета» (відновлена після візиту Д. Медведева у 2011 р.); ухвалила 5 жовтня 2009 р. новий Закон про мову, в якому російська мова була позбавлена статусу засобу міжнаціонального спілкування (у 2011 р. російській мові був повернутий статус мови міжнаціонального спілкування).

Паралельно з росіянами у другій половині 2000-х рр. свою інвестиційну активність у Таджикистані суттєво активізува-

ли й китайці. У 2006 р. були підписані і почали реалізовуватись таджицько-китайські інвестиційні угоди з реабілітації шосе Душанбе – Худжанд – Чанак з будівництвом тунелю Шахристан; будівництва ЛЕП-500 Південь – Північ, ЛЕП Хатлон – Лолазор, тунелю Шар-Шар загальною вартістю близько 1 млрд дол. США. У 2009 р. були підписані угоди про будівництво ГЕС «Нурабад-1», Душанбінської ТЭЦ-2, цементного заводу потужністю в 1 млн тон на рік, реконструкцію дороги Дашанбе-Дангара вартістю понад 1 млрд дол. США [25, с.112].

Такими чином, при фінансовій та технічній допомозі Китаю у Таджикистані було створено єдину загальнодержавну мережу постачання електроенергії та проведено глибоку модернізацію стратегічних автотрас з будівництвом тунелів, що дозволило з'єднати усі частини країни постійно функціонуючою мережею автодоріг та отримати альтернативний до узбецького транспортний коридор у зовнішній світ.

Падіння світових цін на алюміній у середині 2010-х рр. привело TALCO у кризовий стан. З метою підвищити продуктивність компанії та, відповідно, надходження валюти в країні, влада Таджикистану підписала у квітні 2019 р. угоду з китайською державною компанією China Machinery Engineering Corporation про модернізацію Таджицької алюмінієвої компанії вартістю 545 млн дол. США з метою вивести виробництво первинного алюмінію з нинішніх 97 тис. тон до 300 тис. тон на рік [37].

Враховуючи ту обставину, що КНР є одним з основних інвесторів і кредиторів Таджикистану (загальна сума боргу Таджикистану перед КНР станом на квітень 2019 р. складала 2,3 млрд дол. США (80% загального зовнішнього боргу країни), залишається невідомим яку ціну за модернізацію TALCO захочуть китайці – кінцеву продукцію чи контроль над підприємством.

Росія і Китай виступили інвесторами та будівельниками критично важливих для економіки Таджикистану об'єктів енергетичної інфраструктури: Сангтудинської ГЕС-1 (збудована РФ впродовж 2005–2009 рр., 670 МВт, 15% вироблюваної в країні електроенергії) та Душанбінської ТЭЦ-2 (збудована КНР впродовж 2012–2016 рр., 400 МВт), яка забезпечує 80% потреби м. Душанбе в електроенергії.

Для компенсації вкладених у будівництво Душанбінської ТЭЦ-2 коштів китайська компанія ТВЕА отримала у розробку золотоносні копальні на родовищах «Верхній Кумарг» та «Східний Дуоба». Вона користуватиметься запасами цих копалин, поки не поверне вкладені 331 млн дол. США [38]. Будівництво Сангтудинської ГЕС-1, 75% акцій якої належить ЗАТ «Интер РАО ЕЭС», обійшлося Росії у понад 500 млн дол. США, відповідно саме росіяни контролюють вироблювану станцією електроенергія та її ціну [39].

Наступний великий крок з китайського інвестування в інфраструктуру Таджикистану було зроблено під час візиту до Душанбе голови КНР Сі Цзіньпін у вересні 2014 р., коли Таджикистану було надано 6 млрд дол. США кредитів, з яких 3,2 млрд на будівництво 400 км таджицької ділянки четвертої гілки газопроводу Центральна Азія – Китай [25, с.114].

Значна залежність економіки Таджикистану від грошових переказів таджицьких мігрантів з Росії є вагомим важелем тиску з боку Москви на Душанбе. Обмежуючи трудову міграцію до Росії, Москва таким чином спонукає Таджикистан до вступу в Євразійський економічний союз, обіцяючи відновити сприятливі умови для праці таджицьких мігрантів у РФ.

Окремо варто підкреслити значний вплив Росії на сферу вищої освіти Таджикистану. Тут з 1996 р. діє Російсько-Таджицький (Слов'янський) університет, з 2009 р. – філія Московсько-

го державного університету ім. М. Ломоносова, з 2011 р. філії Московського енергетичного інституту та Національного дослідницького технологічного університету «МИСиС». Станом на 2018 р. у цих вузах за російськими навчальними програмами навчалось близько 8 тис. громадян Таджикистану. Окрім того, зростає кількість таджицьких студентів, які навчаються у російських ВНЗ: у 2013 р. – 5 тис. студентів, у 2016 р. – 21 тис. студентів (10 тис. на бюджетній основі) [4, с.274-276]. Наслідком цієї політики є масштабна інтеграція майбутньої таджицької інтелігенції, висококваліфікованих кадрів у російський культурно-науковий, суспільний та політичний простір.

З огляду на вище викладене цілком логічним є те, що Росія у Концепції зовнішньої політики Республіки Таджикистан (2015) визначається стратегічним партнером, відносини з яким мають для країни особливе значення, а відносини з КНР характеризуються як такі, що досягли рівня стратегічного партнерства.

Сусіди і закляті друзі

Одним із пріоритетних напрямків зовнішньої політики Таджикистану з часу отримання незалежності стало врегулювання відносин з Узбекистаном. З цією метою між країнами були підписані «Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво» (4 січня 1993 р., Ташкент [40]) і «Договір про вічну дружбу» (15 червня 2000 р., Душанбе [41]). У цих документах визначались основні принципи двосторонніх відносин: взаємна повага до державного суверенітету, рівність, прагнення до встановлення взаємовигідних партнерських відносин, невтручання у справи один одного.

Чинниками, які об'єктивно вимагають розвиток двосторонніх відносин є не лише тривала спільність історичної долі

двох народів та великий спільний кордон, а й глибока економічна та енергетична взаємозалежність двох країн.

Але на практиці між країнами було і залишається багато проблемних питань: наявність спірних територій; міжетнічні відносини (за різними даними в Узбекистані проживає від 1,1 до 8 млн таджиків, а у Таджикистані понад 1 млн узбеків) [6, с.15]; спільне використання транспортних шляхів, які контролює Узбекистан; гідроенергетичне питання.

Економічна слабкість Таджикистану, і відповідно проблеми з розрахунками за газ та електроенергію з Узбекистану впродовж 1990-х-2000-х рр. створили додатковий чинник напруги у двосторонніх відносинах між країнами.

Нестача електроенергії в Таджикистані змусила країну просувати та реалізовувати ряд проектів, спрямованих на вирішення цієї проблеми. Йдеться про будівництво нових та добудову старих ГЕС на гірських річках країни, насамперед про добудову Рогунської ГЕС на р. Вахш. Побудову нових блоків ГЕС у Душанбе розцінюють як принциповий крок до досягнення енергетичної незалежності країни.

Однак ця політика наштовхнулася на послідовний опір та перешкоджання з боку низинного Узбекистану, який побоюється, що будівництво нових таджицьких ГЕС з водосховищами приведе до зменшення притоку води в Узбекистан для споживання та зрошення, а також до загострення екологічних проблем у регіоні [36].

Аналогічна ситуація була і з тим, що більшість таджицьких сухопутних магістралей з радянського часу були спрямовані у бік Узбекистану. Ташкент використовував цей чинник як важіль тиску на Душанбе, тому Таджикистан, щоб вийти з комунікаційного тупика, почав будівництво та реабілітацію доріг,

які з'єднали країну з Китаєм, Киргизстаном, Узбекистаном та Афганістаном.

Невирішені прикордонні проблеми Таджикистану з Узбекистаном та Киргизстаном тривалий час ускладнювали відносини між цими країнами. У їх основі лежали не зовсім справедливі умови національно-територіального розмежування у Центральній Азії у 1924 р. та наступні зміни кордонів і, як наслідок, поява районів де етнічні та державні території не співпадають. Не зважаючи на формальне визнання територіальної цілісності один одного, радянські кордони між республіками фактично вважались тимчасовими, до їх остаточного узгодження на двосторонніх переговорах. Так виникли спірні ділянки на таджицько-узбецькому та таджицько-киргизькому кордонах. Особливо складною є проблема трьох таджицьких ексклавів: Воруха та Західної Калачі, оточених територією Киргизстану та Сарвака, оточеного територією Узбекистану.

Проблеми перських впливів та єдності

Іран став однією з перших країн світу, яку у 1992 р. відвідав президент Республіки Таджикистан Р. Набієв, підписавши Меморандум про принципи співробітництва. Підписаний під час офіційного візиту до Тегерану президента Таджикистану Е. Рахмона у липні 1995 р. Меморандум про взаєморозуміння відкрив нову сторінку двосторонніх відносин [7, с.23].

Після тривалого охолодження двосторонніх відносин через неофіційну підтримку Іраном ісламської опозиції у Громадянській війні в Таджикистані 1992–1997 рр. у середині 2000-х рр. потреба Душанбе в інвестиціях у стратегічні проекти повернула Іран у Таджикистан, тепер у якості інвестора та виконавця економічних проектів. Покращенню відносин і зближенню

країн у 2000-х рр. сприяла і конструктивна позиція офіційного Ірану у питанні врегулювання міжтаджицького конфлікту.

У 2003 р. іранська будівельна компанії Sabir розпочала будівництво Анзобського тунелю, який забезпечив цілодобовий автомобільний зв'язок між Південним та Північним Таджикистаном. Станом на 2019 р. іранці вклали у будівництво та облаштування тунелю понад 60 млн дол. [42]. Впродовж 2006–2014 рр. було збудовано Сангтудинську ГЕС-2 (220 МВт) у яку Іран вклав 180 млн дол. [16, с.38] і яка впродовж 12,5 років після пуску буде перебувати у концесії Ірану у якості плати за інвестиції.

Як зазначено у Концепції зовнішньої політики Республіки Таджикистан (2015) у відносинах між Таджикистаном та Іраном «фактор історичної, мовної та культурної спільності має важливе значення. Республіка Таджикистан і надалі буде прагнути до розширення міцних відносин дружби і взаємовигідного співробітництва з цією країною в двосторонньому і багатосторонньому форматах» [11].

Однак триваюча підтримка Іраном ісламських сил Таджикистану, зокрема участь представника ПІВТ, офіційно визнаної Душанбе терористичною організацією, у міжнародній конференції «Ісламська єдність» (грудень 2015 р.) у Тегерані стало причиною погіршення таджицько-іранських відносин та згортання ряду економічних проектів у Таджикистані [7, с.24]. Це яскравий приклад нестиківки ісламської політики Ірану зі світським курсом влади Таджикистану.

Вищевикладене дозволяє нам зробити наступні висновки.

1. У ході дослідження було встановлено, що ключові пріоритети зовнішньої політики Республіки Таджикистан зазнавали суттєвої трансформації зумовленої, насамперед, внутрішніми чинниками. У 1990-х роках таким пріоритетом було

забезпечення миру та національної єдності у країні. Після початку країнами Заходу антитерористичної операції в Афганістані пріоритетом у 2000-х рр. стало формування поясу добросусідства на кордонах країни. У 2010-х рр. – забезпечення енергетичної незалежності, досягнення продовольчої безпеки та вхід країни з комунікаційного тупика.

2. Головним принципом таджицької зовнішньої політики є «політика відкритих дверей заради добрих та взаємовигідних відносин», своєрідний різновид багатовекторної зовнішньої політики, основною ціллю якої є зміцнення та розширення торгово-економічного співробітництва та отримання політико-дипломатичної підтримки економічних інтересів країни.

3. Нами було з'ясовано характер та спрямованість еволюції таджицько-афганських взаємовпливів, які є одним із головних чинників для зовнішньої політики Таджикистану. Якщо у 1990-х рр. Таджикистан був критично залежним від позиції політичних лідерів Ісламської Держави Афганістан у контексті врегулювання громадянського конфлікту в країні, то на рубежі 1990-2000-х рр. вже Таджикистан став геополітичною опорою «Північного альянсу» у його боротьбі з «Талібаном», а у 2000-2010-х рр. почав реалізувати політику будівництва транспортних та енергетичних коридорів в Афганістан та Пакистан для виходу з комунікаційного тупика (2006 – проект Регіонального ринку торгівлі електроенергією між країнами Центральної і Південної Азії; 2016 – проект CASA-1000 та ін.).

4. Важливою відмінністю розвитку Таджикистану від інших пострадянських країн регіону є офіційна інтеграція носіїв ісламської доктрини розвитку (бійців та політичних представників Об'єднаної таджицької опозиції) до державних і силових структур країни та її політичної системи після миру

1997 р. (легалізація та участь у виборах 2005, 2010, 2015 та 2020 рр. опозиційних партій, колишніх засновників ОТО).

5. Особливістю зовнішньої політики Таджикистану щодо ісламських країн є те, що поступово освоюючи політичний та духовний простір ісламського світу Таджикистан, тим не менш будує відносини з мусульманськими державами на світській, а не релігійній основі.

6. Вкрай важкі соціально-економічні наслідки громадянської війни в Таджикистані сприяли зміцненню тут позицій Росії, Китаю та Ірану, оскільки вони забезпечили левову частку кредитів та інвестицій у розбудову транспортної та енергетичної інфраструктури країни. Це у свою чергу зробило Таджикистан фінансово залежним від КНР та РФ. У результаті Китай отримав прямий доступ до таджицьких гірськорудних ресурсів, а Росія та Іран до енергетичної інфраструктури. Окрім того, сформовані та оснащені за безпосередньої участі Росії збройні сили та прикордонні війська Таджикистану є певною мірою залежними від Москви.

Використані джерела та література

1. Равшанзод М. Гражданское противостояние и миротворческий процесс в Республике Таджикистан в 90-е годы XX в.: Дис... канд. ист. наук. Душанбе, 2019. 219 с
2. Акилова М. Религия как часть культуры и ее роль в общественной жизни Таджикистана *Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки*. 2013. №4. С.261-269.
3. Саидзода М. Афганский фактор во внешней политике Республики Таджикистан: история, приоритеты и перспективы (1992–2015 гг.). Автореф. дис... канд. ист. наук. Душанбе, 2017. 25 с.
4. Алиева Р.Р. Становление и развитие межгосударственных отношений Республики Таджикистан и Российской Федерации в

- конце XX – начале XXI вв.: Дис... д-ра ист. наук. Душанбе, 2018. 369 с.
5. Шарипов А.Н. Дипломатические, торгово-экономические и культурные взаимоотношения Таджикистана с Казахстаном (1991–2006 гг.). Автореф. дис...канд. ист. наук. Душанбе, 2011. 24 с.
 6. Бобозода Ф. Т. История становления и развития взаимоотношений Таджикистана и Узбекистана в период независимости (1991–2006 гг.). Автореф. дис... канд. ист. наук. Душанбе. 2016. 25 с.
 7. Неъматов И. Исламский фактор во взаимоотношениях Республики Таджикистан и Исламской Республики Иран (конец XX – начало XXI вв.): Автореф. дис. канд. ист. наук. Душанбе, 2016. 26 с.
 8. Абдулло Р. Таджикистан - Китай: четверть века прямых отношений *Центральная Азия и Кавказ*. 2015. Т. 18. Вып. 3-4. С. 105-120.
 9. Ризоён Ш.Ш. Национальные интересы во внешней политике Республики Таджикистан: структура и специфика: Дис... канд. полит. наук. Душанбе, 2017. 185 с.
 10. Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 23.04.2014. URL: <http://www.president.tj/ru/node/6599>
 11. Концепция внешней политики Республики Таджикистан. Утверждена Указом Президента Республики Таджикистан от 27 января 2015 года, № 332. URL: <https://tajemb.kiev.ua/kontseptsiya-vneshnej-politiki-respubliki-tadzhikistan/>
 12. Рахмонов Э. Независимость Таджикистана и возрождение нации. Том пятый. Душанбе: Ирфон, 2006. 570 с.
 13. Бульвінський А.Г. Таджикистан в геополітичній структурі центральноазійського регіону: історичний аспект *Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору: збірник наукових праць / за заг. ред.*

- А.Г. Бульвінського. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С.5-22.
14. Искандаров К. Таджикиско-афганские отношения и перспективы их развития *Центральная Азия и Кавказ*. 2008. №1. С.145-156.
 15. Бурхануддин Раббани (экс-президент Афганистана): «Рахмонов – достойный парень...» (интервью). 01.07.2006. URL: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1151720280>
 16. Абдрахманов А. Таджикистан: актуальные тенденции в экономике, внутренней и внешней политике *Центральная Азия и Кавказ*. 2007. №6. С.25-41.
 17. CASA-1000: Tajikistan to export 1,000MW hydel electricity. 08.01.2016. URL: <https://tribune.com.pk/story/1024352/casa-1000-tajikistan-to-export-1000mw-hydel-electricity>; CASA-1000. URL: <http://www.casa-1000.org/ru/home-russkij/>
 18. Искандаров К. Влияние афганского кризиса на ситуацию в Таджикистане. URL: https://www.ca-c.org/journal/14-1998/st_07_iskanderov.shtml
 19. АҚН Таджикистана: за 19 лет изъято более 110 тонн героина, опия и марихуаны. 01.10.2018. URL: <https://ria.ru/20181001/1529590851.html>
 20. Олимов М., Олимова С. Таджикистан: национальное примирение и вооруженные формирования объединенной оппозиции *Вестник Евразии*. 2000. №4. С.76-98.
 21. Шарафиева О.Х. Межтаджикские переговоры как пример урегулирования внутреннего конфликта *Вестник Томского государственного университета*. 2013. № 367. С. 84–91.
 22. Нейматов А.Я. – Контурсы и сценарии цветной революции в Таджикистане *Мировая политика*. 2018. № 3. С.107–112. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=18488
 23. Командир таджикского ОМОН перешел на сторону «Исламского государства». 28.05.2015. URL: <https://vz.ru/news/2015/5/28/747763.html>

24. Бунт экс-замминистра обороны: в Таджикистане убиты 17 военнослужащих. 04.09.2015. URL: <https://www.vesti.ru/article/1768792>
25. Абдулло Р. Таджикистан - Китай: четверть века прямых отношений *Центральная Азия и Кавказ*. 2015. Т.18. Вып.3-4. С.105-120.
26. Основные итоги оперативно-служебной деятельности сотрудников Пограничной службы ФПС Российской Федерации за 14 лет пребывания в Республике Таджикистан *Русские в Таджикистане*. Худжанд, 2008. 234 с.
27. Алиева Р.Р. Республика Таджикистан в сфере влияния геополитических процессов Центральной Азии и мировых держав *Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук*. 2013. №2. С.202-212.
28. Маслов В. И. Региональная безопасность. История и проблемы новых независимых государств Центральной Азии. – Москва-Бишкек, 2000.
29. Зверев Ю. Российские военные базы и объекты за рубежом: Казахстан, Таджикистан, Киргизия. 18.04.2017. URL: <https://eurasia.expert/rossiyskie-voennye-bazy-i-obekty-za-rubezhom-asia/>
30. World Economic Outlook Database, October 2020. World Economic Outlook. International Monetary Fund. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2020/October>
31. Трудовая миграция, денежные переводы и человеческое развитие в странах Центральной Азии. 2015. URL: [https://www.undp.org/content/dam/rbec/docs/CAM&RHDpaper\(rus\)FINAL.pdf](https://www.undp.org/content/dam/rbec/docs/CAM&RHDpaper(rus)FINAL.pdf)
32. Трудовая миграция в Россию вредит экономике Центральной Азии, отмечают эксперты. 11.02.2021. URL: https://central.asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2021/02/11/feature-01
33. Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Таджикистан об урегулировании задолженности Республики Таджикистан перед Российской Федерацией по государственным кредитам (09.12.2002) *Бюллетень международных договоров*. 2008. №12. С.58-63.

34. Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Таджикистан о передаче в собственность Российской Федерации оптико-электронного узла «Окно» системы контроля космического пространства и порядке его функционирования (16.10.2004) *Бюллетень международных договоров*. 2007. №4. С.42-47.
35. Таджикистан: В США раскрыты документы, указывающие, что доходы от «ТАЛКО» идут в карманы родственников Рахмона. 12.06.2014. URL: <https://russian.eurasianet.org/node/60641>
36. Таджикистан: алюминиевый завод ждет помощь правительства. 24.12.2013. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2013/12/131224_tajik_aluminum
37. Китай вкладывает свыше полмиллиарда долларов в модернизацию «Талко». На каких условиях? 20.06.2019. URL: <https://rus.ozodi.org/a/30009815.html>
38. ТЭЦ-2 на вес золота: Китай «вернет» свои инвестиции на рудниках Таджикистана. 28.11.2019. URL: <https://tj.sputniknews.ru/20191128/tajikistan-kitay-dobycha-zolota-1030299133.html>
39. Что даст Душанбе построенная на российские деньги ГЭС? 30.07.2009. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2009/07/090730_sangtuda_launch
40. Договор между Республикой Узбекистан и Республикой Таджикистан О дружбе, добрососедстве и сотрудничестве, Ташкент, 4 января 1993 года. URL: <https://lex.uz/docs/4661103>
41. Договор между Республикой Узбекистан и Республикой Таджикистан О вечной дружбе, Душанбе, 15 июня 2000 года. URL: <https://www.lex.uz/docs/2121650?otherlang=>
42. Иран и Таджикистан договорились вложить \$8 млн в достройку «тоннеля ужаса». 01.07.2019. URL: <https://fergana.media/news/108598/>